

Janina Florczykiewicz
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Humanistyczny

**DROGI PROWADZĄCE DO WIEDZY O CZŁOWIEKU
I OTACZAJĄCYM GO ŚWIECIE
W TWÓRCZOŚCI JANA AMOSA KOMENSKIEGO**
ROADS LEADING TO THE KNOWLEDGE
OF A MAN AND THE WORLD AROUND HIM
IN THE WORKS OF JOHN AMOS COMENIUS

Streszczenie: Celem opracowania jest rekonstrukcja poglądów Jana Amosa Komeńskiego odnoszących się do sposobów poznania świata i człowieka. Zaprezentowano przedmiot, cel i źródła poznania wskazywane przez Autora. Zwrócono również uwagę na nowatorstwo w podejściu do wychowania i kształcenia, które Komeński traktował jako powiązane ze sobą sfery oddziaływań. Wskazano aktualność niektórych jego założeń we współczesnej pedagogice.

Słowa kluczowe: Jan Amos Komeński, poznanie, wiedza, kształcenie

Abstract: The aim of article is the reconstruction of views of John Amos Comenius that relate to methods of discovering the world and man. Presented are the subject, purpose and sources of knowledge which have been identified by the author. Attention was also drawn to the innovative approach to education and training, which Comenius treated as interrelated spheres of interaction. The topicality of some of its assumptions in contemporary pedagogy was indicated.

Keywords: John Amos Comenius, cognition, knowledge, education

Dzieło Jana Amosa Komeńskiego obejmuje opracowanie teorii pedagogicznej, która dała naukowe podwaliny tej dyscypliny. Wiele uwagi poświęcił Komeński fundamentalnej dla nauki kwestii sposobów poznania świata – wątek ten stał się przedmiotem prezentowanej tu analizy.

Poznanie świata jest czynnikiem kluczowym dla rozwoju człowieka. Identyfikacja tworzących go elementów, powiązań między nimi i zrozumienie ich znaczenia dla funkcjonowania całości struktur i układów umożliwia jednostce budowanie wiedzy o rzeczywistości, w tym wiedzy o sobie jako funkcjonującym

w niej odrębnym podmiocie. Wiedza ta jest bazowa nie tylko dla orientacji w świecie, rozumienia jego struktur i wzajemnych zależności między otoczeniem a jednostką, ale też dla określenia w nim własnego miejsca oraz aktywnego przekształcania środowiska zgodnie z potrzebami.

Próby teoretycznego opisu sposobów poznania świata znalazły wyraz w dwóch skrajnych, przeciwstawnych podejściach epistemologicznych: empiryzmie i racjonalizmie.

Empiryzm rozwijany jest na bazie przeciwstawnych poglądów. Przyjmuje się, że źródłem poznania jest doświadczenie, mające źródło w informacjach odbieranych przez bodźce zmysłowe pochodzące ze świata zewnętrznego, zaś idee czy teorie są tworzone dopiero na ich podstawie. Podstawowa dla niego teza sprowadza się do twierdzenia, że wszelkie poznanie ma początek w doświadczeniu (Sokołowski; Kubalica, 2012).

Kluczową ideą racjonalizmu jest prymat rozumu nad doświadczeniem. Zakłada ona możliwość dotarcia do prawdy za pośrednictwem rozumu, głosząc jego niezależność poznawczą od doświadczenia. Konsekwencją tego jest założenie o wrodzoności pojęć, które racjonalizm czyni punktem wyjściowym dla wszelkiego poznania – ich rozwijanie na drodze rozumowania przyczynia się do utworzenia systemu wiedzy, przy czym podstawę tego systemu zawsze stanowi zbiór pojęć przyjętych a priori (Tatarkiewicz, 1971; Paź, 2007).

W poglądach Komeńskiego odnośnie do natury poznania odnajdujemy założenia, które legły później u podstaw wskazanych wyżej podejść – empiryzmu i racjonalizmu. Wskazuje on na dwa źródła poznania świata: rozumowanie oraz doświadczenie (Komeński, 1956: 47), jednak przyjęty przez niego sposób interpretacji ich roli w poznaniu jest odmienny niż ten reprezentowany przez racjonalizm i empiryzm. Z pewnością przyczyną tego są przyjmowane przez tego uczonego założenia pansoficzne, które uczynił punktem wyjścia w rozważaniach nad światem. Wynikająca z nich zasada holistycznego ujęcia rzeczywistości pozwoliła na pominięcie kwestii opozycyjności. Komeński nie traktuje poznania opartego na rozumowaniu i doświadczeniu jako rozłącznych, wykluczających się podejść badawczych, lecz poszukuje między nimi ciągłości, koncentrując się na aspekcie ich wzajemnego dopełniania. Twierdzi, że świat jest poznawalny nie tylko przez zmysły lecz i rozum, którego zadaniem jest odkrycie rządzących w nim prawidłowości (Muszyński, 2014: 113).

Kwestią kluczową dla poznania, pozwalającą na zrozumienie zastosowanej przez Komeńskiego argumentacji, jest przedmiot poznania, bowiem to właśnie jego specyfika wyznacza drogi dochodzenia do niego. Nie mniej ważny jest również cel poznania, który stanowi jego uzasadnienie. Teologiczna orientacja Komeńskiego odpowiada za uczynienie Boga punktem odniesienia dla formułowanej koncepcji świata i człowieka, czego następstwem jest odwoływanie się do mądrości boskiej jako ostatecznej wartości. Przedmiotem poznania czyni Komeński naturę, a tym samym człowieka, który stanowi jej element, zaś celem ich poznania jest pełniejszy rozwój człowieka rozumiany jako zbliżanie się do boskości, poprzez przybliżanie się do wszechwiedzy: „Człowiek rodzi się ze

zdolnością zdobywania wiedzy o rzeczach przede wszystkim dlatego, ponieważ jest obrazem Boga [...]. Skoro zatem wśród innych właściwości Boga na plan pierwszy wybija się jego wszechwiedza, tedy i w człowieku musi się poniekąd blask jej odzwierciedlać" (Komeński, 1956: 44).

Miarą poznania czyni wiedzę, którą traktuje jako odzwierciedlenie w umyśle rzeczy i zjawisk obserwowanych w rzeczywistości, nawiązując do arystotelesowskiego ujęcia rozwoju człowieka w kategoriach „czystej tablicy”. Umysł postrzega jako narzędzie gromadzenia wiedzy, „zwierciadło mądrości Bożej”¹ (Komeński, 1956: 49), w którym utrwalane (odzwierciedlane) są jej fragmenty: „mózg nasz, przyjmując obrazy wszystkich rzeczy, chłonie w siebie wszystko, co tylko zawiera świat cały” (Komeński, 1956: 48).

W świetle poglądów Komeńskiego wiedza gromadzona w umyśle ma zakres podmiotowy – pochodząc z obu wymienianych przez niego źródeł poznania: rozumu² i doświadczenia jest zależna od aktywności danej jednostki: „Wszystko bowiem, cokolwiek ktoś z nas [...] w ciągu lat widział, słyszał, kosztował czytał albo w drodze doświadczenia czy rozumowania przyswoił sobie [...] nosi w swojej głowie” (Komeński, 1956: 49).

Rozum (rozumowanie) określa „bystrością umysłu” utożsamiając ją ze zdolnością poznania, „zdobywania wiedzy o rzeczach” (Komeński, 1956: 44), która pozwala „badać wszystko, nazwami oznaczać i rozumem ogarniać, to jest znać i móc nazwać oraz rozumieć wszystko, co tylko jest na całym świecie, [...] bowiem wtedy dopiero będzie mógł człowiek nosić miano rozumnej istoty, jeśli będzie znał sens rozumowy wszystkich rzeczy” (Komeński, 1956: 39-40). W świetle przekonań Komeńskiego owa zdolność, jest dana przez Boga każdemu człowiekowi, aby umożliwić osiągnięcie określonego dla ludzi celu życia – wieczności. Stanowi ona zatem potencję typowo ludzką, która nie tylko umożliwia dotarcie do cząstki wiedzy boskiej, lecz również określa swoiste uprzywilejowanie, przewagę człowieka w świecie: „Dostateczną wyższość (...) ludzi stanowi, to, że otrzymali oni bystrość umysłu, przy pomocy której mogą śledzić dzieła Boże i w ten sposób gromadzić sobie skarbiec poznania” (Komeński, 1956: 57).

Przekonanie Komeńskiego o uprzywilejowanej pozycji człowieka w świecie odzwierciedla jego wiara w nieograniczone zdolności umysłu człowieka w zakresie budowania wiedzy: „Myśl nasza bowiem nie tylko chwyta to, co bliskie, ale przybliża też ku sobie to, co oddalone (czy to w przestrzeni czy w czasie), wznosi się w górę ku temu, co wzniosłe, śledzi to co utajone, odsłania, co zakryte, sili się nawet na zgłębienie tego, co niezgłębione; tak dalece nieograniczona jest i bezkresna. [...] tak nienasyconą pojemność posiada umysł ludzki, że w poznaniu swym okazuje się po prostu otchłanią” (Komeński, 1956: 44).

¹ Charakterystyczną dla myśli Komeńskiego jest orientacja teologiczna zaznaczająca się wyraźnie we wszystkich jego poglądach. Kontekst prowadzonych przez niego rozważań pedagogicznych zawsze tworzy odniesienie do Boga - Stwórcy, w którym upatruje on początku wszelkich rzeczy (Sitarska, w druku).

² Komeński stosuje zamiennie terminy „rozum” i „rozumowanie”, odnosząc je najczęściej do sposobu poznania opartego na myśleniu, tj. analizie i syntezie informacji odzwierciedlonych w umyśle.

Bystrość umysłu traktowana jako potencja wskazuje jedynie na możliwość (zadatek), która nie rozwinie się sama z siebie, dlatego kluczową rolę w rozwoju człowieka przypisuje Komeński procesowi wychowania. Traktuje je jako przysposabianie do realizacji potencji „ludzkich” na drodze ukazywania sposobów i wdrażania do ich wykorzystania w życiu. „Zarodki wiedzy, uczciwości, religii daje, jak widzieliśmy, natura; samej wiedzy jednak, cnoty, religii nie daje; to zdobywa się modlitwą, uczeniem się i działaniem. stąd też niezłe określił ktoś człowieka jako *istotę dającą się wychowywać*, gdyż bez wychowania nie można stać się człowiekiem” (Komeński, 1956: 56).

Jako cel wychowania, a jednocześnie wartość konstytuującą człowieka wskazuje Komeński wykształcenie; jego zdaniem, obejmuje ono całość wiedzy ukształtowanej w wyniku wychowania:

„Niechaj więc nikt nie wierzy, by ktoś mógł być naprawdę człowiekiem, jeśli się nie nauczył postępować jak człowiek; to jest jeśli nie został wykształcony w tym, co czyni go człowiekiem” (Komeński, 1956: 57).

„Wszystkim, którzy urodzili się ludźmi, potrzebne jest wykształcenie (...), każdy o tyle będzie górował nad innymi, o ile będzie od nich wyżej wykształcony” (Komeński, 1956: 62).

Jak widać, Komeński utożsamia proces wychowania z kształceniem, formułując pod jego adresem wiele postulatów, które do dziś stanowią podstawy dydaktyki wychowania. Przede wszystkim podkreśla konieczność określonej jego organizacji i ukierunkowania. Powołuje się na zależność między wiekiem wychowanka a trwałością nabytej przez niego wiedzy, wskazując okres dzieciństwa jako czas najbardziej optymalny dla kształtowania wiedzy człowieka i zachowania jej trwałości: „to tylko w człowieku jest silne i trwałe, czym nasiąknę najwcześniejsze dzieciństwo” (Komeński, 1956: 66). Jego zdaniem, kształcenie powinno odbywać się we wczesnym okresie życia, z uwagi na charakterystyczną wówczas dla człowieka podatność na kształtowanie i formowanie oraz otwartość umysłu na wszelką wiedzę: „Jest to właściwością wszystkich rzeczy, że dopóki są młode, bardzo łatwo dają się giąć i kształtować: gdy stwardnieją, odmawiają posłuszeństwa.” (Komeński, 1956: 63).

Jego zdaniem, młodość, nie dając jeszcze pełni rozwoju fizycznego, jest z natury przeznaczona na kształtowanie siebie (Komeński, 1956: 65).

Poglądy Komeńskiego wskazują na przyjęcie zasady autorytaryzmu w wychowaniu – wychowanie traktuje jako swoiste kształtowanie, urabianie wychowanka: „Umysł bowiem jest docieklivy, a jeśli nie da mu się zajęcia przez podsuniecie tego, co prawdziwe i co go właściwe ukształtuje, sam sobie, na własną rękę każdy będzie tworzył jakieś złudy [...]. Siła działania wreszcie, nie skierowana, gdzie należy, wyładowuje się, gdzie nie należy, albo tam zużywa się bez żadnej dla siebie korzyści, albo zgoła jeszcze szkodę przynosi sobie i innym” (Komeński, 1973: 17).

Ideal wychowawczy w tak pojętym wychowaniu powinien być wyznaczony przez trzy wartości: wykształcenie, cnotę (szlachetne obyczaje), religijność (Komeński, 1956: 41).

Mimo ogromnej wagi przywiązywanej przez Komeńskiego do rozumowania, jego podejście do poznania świata charakteryzuje wyraźna preferencja dla empirii. Prezentuje on pogląd, że zmysły czynią świat poznawczo dostępnym (Muszyński, 2014: 110), dane zmysłowe są koniecznym elementem doświadczenia i indukcji oraz umożliwiają proces rozumowania sylogistycznego (Suchodolski, 1965: XLIII)³. Wiedza zapisana w umyśle tworzona jest na bazie przetwarzania informacji odbieranych za pomocą zmysłów: „mieszkającej w nas duszy obdarzonej rozumem przydatne są narzędzia: wzrok, słuch, powonienie, smak i dotyk, przy pomocy których (niby wysłanników czy wywiadowców) śledzi ona wszystko, co jest poza nią [...]” (Komeński, 1956: 46). Sugestia o pierwotności doświadczenia zawarta jest już w samym ujęciu umysłu jako „warsztatu myśli”, co pozwala sądzić, że doświadczenie jest traktowane przez Komeńskiego jako warunek poznania, bez którego niemożliwe byłoby gromadzenie wiedzy: „ [...] nasz mózg, warsztat myśli, [...] przyjmując obrazy wszystkich rzeczy, chłonie w siebie wszystko, co tylko zawiera świat cały. [...] Wszystko cokolwiek draśnie mój zmysł wzroku, słuchu, węchu, smaku czy dotyku, jest czymś w rodzaju pieczęci, przy pomocy której obraz danej rzeczy ryje się w mózgu” (Komeński, 1956: 48).

Komeński nie szczędzi wysiłków dla precyzyjnego opisu procesu poznania. W dziele pt. „*Janua linguarum reserata*” podejmuje próbę jego opisu. Wskazuje na trzy zmysły⁴ ulokowane w mózgu: zmysł wspólny odpowiedzialny za odzwierciedlanie bodźców wzrokowych, słuchowych, smakowych, itd.; fantazję odpowiedzialną za określanie różnic między bodźcami oraz pamięć odpowiedzialną za przechowywanie informacji (Komeński, 1631, ustęp 27).

Preferencje dla doświadczalnego poznawania świata znajdują także potwierdzenie w odwoływaniu się do natury. Komeński postuluje wzorowanie się na niej, poszukiwanie w niej prawideł dających podstawę dla działań podejmowanych przez człowieka, czego kwintesencją są treści zawarte w sformułowanych przez Komeńskiego zasadach dydaktyki (opisanych w dalszej części) wyprowadzonych z analogii do procesów obserwowanych w naturze. Komeński prezentuje pogląd o wrodzonym dążeniu człowieka do harmonii ze światem. Harmonia, którą uważa za podstawę moralności, stanowi motywację człowieka: „człowiek znajduje upodobanie w harmonii i gorliwie jej szuka” (Komeński, 1956: 51). Autor prezentuje pogląd, że poznając świat, człowiek uczy się jednocześnie funkcjonować w nim w sposób niezakłócony. Postulat dążenia do uzyskania harmonii ze światem, który odnajdujemy już w myśli pedagogicznej Jana Amosa Komeńskiego, jest obecny w założeniach wielu reformatorskich

³ Argumentacja odnosząca się do pierwotności poznania zmysłowego zawarta została w studenckiej rozprawie pt. „*Sylloge quaestionum contraversarum*” z 1613 roku (podaje za: Suchodolski, 1956: XLIII).

⁴ Stosowane przez Komeńskiego pojęcie „zmysły” odpowiada współcześnie stosowanemu pojęciu „ośrodków zmysłowych w mózgu” odpowiedzialnych za interpretację bodźców przekazanych przez narządy zmysłów.

nurtów pedagogicznych rozwijanych w XX wieku na bazie egzystencjalizmu i personalizmu, między innymi w pedagogice waldorfskiej czy ekologicznej⁵.

Poglądy Komeńskiego są przesyczone humanizmem. Jego zdaniem, „człowiek staje się człowiekiem przez swój świadomy i celowy, ukierunkowany ludzki wysiłek” (Sitarzka, 2014: 160). Przyjmowane przez niego założenie o istnieniu potencji „ludzkich” podlegających rozwojowi oraz ukierunkowaniu człowieka na rozwój („Wszczepiona jest nadto człowiekowi tęsknota do wiedzy [...]. Objawia się to już we wczesnym dzieciństwie i towarzyszy nam przez całe życie” (Komeński, 1956: 46)) stało się podstawą rozwijanych znacznie później koncepcji humanistycznych – m.in. Abraham Maslow utożsamiał potencje ludzkie z dążeniem (potrzebą) samorealizacji, a Carl Rogers wskazywał samorozwój jako siłę motywującą jednostkę do działania.

Ogromne znaczenie przypisywane przez Komeńskiego wiedzy wynika z jej powiązania z aktywnością człowieka uważaną za istotę życia.

Zdobywanie wiedzy jest warunkowane czynnikami wewnętrznymi – podmiotowymi i zewnętrznymi, wynikającymi z warunków środowiska. W nich zatem należy upatrywać uwarunkowań efektywności kształcenia.

W myśl poglądów Komeńskiego, wewnętrzne uwarunkowania wiedzy są dane jednostce „z urodzenia”, stanowiąc wrodzony potencjał człowieczeństwa, który realizuje się w kształceniu. „Nie trzeba zatem człowiekowi dostarczać niczego z zewnątrz, lecz to, co sam w sobie w nierozwiniętej formie posiada, trzeba jedynie wydobyć z ukrycia, rozwinąć i wyjaśnić znaczenie każdej rzeczy z osobna” (Komeński, 1956: 45).

Z kolei odnosząc się do zewnętrznych uwarunkowań kształcenia, Komeński koncentruje się na aspekcie odpowiedniego przygotowania środowiska szkolnego, przy czym przez owo środowisko rozumie zarówno bazę dydaktyczną, odpowiednie przygotowanie wychowawcy/nauczyciela, jak i organizację procesu kształcenia. Poglądy dotyczące efektywności nauczania, złożone na budowaną przez niego koncepcję dydaktyczną, wyrastają na tle krytyki współczesnego mu szkolnictwa. Obserwacja i analiza efektywności procesu kształcenia zaowocowała określeniem zasad dydaktycznych. Komeński wyprowadza je z obserwacji natury – upatrując w niej wzorów dla tworzenia dydaktyki, proponował przeniesienie jej prawideł w obszar kształcenia. Jego zdaniem, efektywną i jedynie słuszną metodą nauczania jest odwołanie się do natury i podjęcie próby jej naśladowania: „tą zasadą może być tylko jak najskrupulatniejsze dostosowanie działania tej sztuki [nauczania – wtrącenie J.F.] do norm działania natury” (Komeński, 1956: 119).

Zasady dydaktyczne Komeńskiego określają prawidłowości związane z efektywnym nauczaniem i uczeniem się. Zawierają do dziś aktualne i respektowane postulaty dopasowania rytmu kształcenia do rytmu natury, indywidualizacji kształcenia, organizacji bazy dydaktycznej sprzyjającej efektywności

⁵ Należy zauważyć, że uzyskanie harmonii między jednostką a światem, rozumiane jako współgranie z naturą, w wielu kulturach, szczególnie wschodnich, jest uznawane za najważniejszy cel powiązany z rozwojem, znajdując również wyraz w myśli teoretycznej i praktykach edukacyjnych.

kształcenia, systematyzacji treści kształcenia, kolejności wprowadzania treści. Kształcenie, zdaniem Komeńskiego, powinno współgrać z rytmem natury oraz rytmem rozwoju człowieka. Chodzi tutaj o preferencję dla porannych godzin kształcenia oraz opisany już wcześniej wiek dziecięcy. Dużą wagę Komeński przykładą do organizacji bazy dydaktycznej, tj. wykorzystania odpowiednich pomocy i podręczników. Dostrzega też rolę nauczyciela i jego kompetencji dydaktycznych, w tym przede wszystkim stosowanej metody nauczania:

„do poprawienia metody od podstaw potrzeba:

- a) by książki i wszystkie inne pomoce były w pogotowiu;
- b) by nie uczono żadnego języka z gramatyki, lecz odpowiednich autorów;
- c) by nauki o rzeczach wysuwać przed nauki formalne,
- d) a przykłady przed prawidła”

(Komeński, 1956: 123–124).

Jak widać, Komeński postuluje oparcie kształcenia na zasadzie pogładowości, w której praktyka poprzedzać powinna teorię. Na równi przykładą wagę do odpowiedniego rozłożenia treści nauczania (zasada systematyzacji, od ogółu do szczegółu), dopasowania treści do możliwości ucznia (zasada indywidualizacji), wprowadzenia odpowiedniej kolejności kształcenia (w pierwszej kolejności rozwijanie rozumowania, tj. zdolności pojmowania rzeczy, następnie ćwiczenie pamięci i ręki, aż do praktycznych zastosowań). Odwołuje się również do konieczności odpowiedniej organizacji kształcenia, ukierunkowanej na odpowiednie przygotowanie umysłu wychowanka, tj. ukierunkowanie jego zainteresowań. Komeński łączy to z koniecznością otoczenia wychowanka wszechstronnymi i całościowymi wpływami na czas jego nauki, co wiąże się z opuszczeniem domu rodzinnego, po to „aby oczyścić środowisko nauki z wszelkich przeszkód” (Komeński, 1956: 124–125).

W refleksji pedagogicznej Komeńskiego nie zabrakło rozważań nad kompetencjami nauczyciela/wychowawcy, z którymi łączył efektywność kształcenia. Zadanie wychowawcy widział w stworzeniu odpowiedniego środowiska wychowawczego, inicjującego refleksyjność ucznia i inspirującego go do zdobywania wiedzy (Pavluš, 2013: 293). Podkreślał przede wszystkim wpływ kompetencji na zakres poznania: „łatwo jest temu, kto zna dobrze sztukę uczenia, wyrzyc wszystko w umyśle ludzkim. A jeśli tak nie jest, to na pewno dzieje się to [...] z powodu nieuctwa [...]” (Komeński, 1956: 48).

Myśl pedagogiczną Komeńskiego przenikał głęboki humanizm, czytelny w podkreślaniu wartości człowieczeństwa, realizowanej w tendencji człowieka do rozwoju siebie poprzez poszerzenie wiedzy o świecie. Humanistyczna refleksja obejmuje również refleksję nad samowychowaniem (samokształceniem) człowieka. Termin ten nie pojawia się wprawdzie w jego pismach (Sitarska, 2014: 127), ale w wielu miejscach możemy znaleźć bardziej lub mniej bezpośrednie odwołania do niego. Między innymi w stwierdzeniu: „natura ludzka, ponieważ w całości jest aktywna, dokądkolwiek się zwróci, cała się poddaje temu kierunkowi; jest więc zdolna do kształtowania siebie” (Komeński, 1973: 22). Analizując pisma

Komeńskiego, można przypuszczać, że samowychowanie jest dla Komeńskiego nie tylko sposobem zdobywania wiedzy o świecie, ale też o samym sobie. Źródłem samowychowania upatrywał w charakterystycznej dla człowieka tęsknocie do wiedzy, towarzyszącej mu przez całe życie (Komeński, 1956: 46) oraz orientacji na poznanie świata, nazywanej dziś aktywnością poznawczą: „oczy, uszy, dotyk i sam umysł zawsze są w poszukiwaniu pokarmu, zawsze też dają się kędyś na zewnątrz ponosić i nie ma dla natury pełnej życia rzeczy nieznośniejszej niż bezczynność i odrętwienie” (Komeński, 1956: 46).

Komeński postrzega człowieka jako aktywny podmiot zdobywający wiedzę poprzez własny wysiłek przy pomocy danych przez boga narzędzi, tj. umysłu i rozumu. Z tego ujęcia wynika wprost konieczność kształcenia, którą w tym ujęciu można traktować jako motywację: „duch ludzki, odkąd tylko zmysły zewnętrzne zaczną pełnić służbę, w żaden sposób nie umie trwać w bezczynności, więc też nie może powstrzymać się i od tego, by – skoro nie jest zajęty czymś pożytecznym – nie zajmować się choćby najbłahszymi głupstwami” (Komeński, 1956: 66).

Owa motywacja pcha jednostkę do zdobywania wiedzy, a w przypadku, gdy ta konieczność nie zostanie ukierunkowana w zorganizowanym kształceniu, człowiek samodzielnie dociera do pożądanej przez siebie wiedzy: „Przykłady samouków dowodzą jak najdobitniej, że człowiek za przewodnictwem natury może dotrzeć wszędzie. Bo niejedni, mając siebie za nauczycieli lub [...] w dębach i bukach znajdując mistrzów [...], większe poczynili postępy niż inni przy wyteżonym kształceniu ich przez profesorów” (Komeński, 1956: 46–47).

Jednym z efektów samokształcenia człowieka jest wiedza o sobie samym, do której Komeński przywiązywał znaczną uwagę. Z samopoznaniem wiązał rozwój człowieczeństwa, w tym rozwój moralności (Suchodolski, 1973: XLII–XLIII). Postulowaną przez Komeńskiego metodą samorozwoju było uczenie się na własnym doświadczeniu, zalecał on przyjęcie postawy refleksyjnej wobec życia, analiza sytuacji, jakie spotkały człowieka, miała wskazać błędy, przyczyniając się tym samym do wypracowania właściwych sposobów postępowania złożonych na życiową mądrość.

Na koniec rozważań należy jeszcze odnieść się do proponowanej przez Komeńskiego metody poznania. Opracował on i zastosował w swoich dociekaniach metodę stanowiącą uzupełnienie analizy i syntezy, którą nazwał synkrytyczną. Jej istotą jest ujmowanie całości w celu zrozumienia jej funkcjonowania. Postępowanie takie zapewnia, jego zdaniem, szersze rozumienie rzeczywistości niż to, które jest wynikiem poznawania szczegółów. Obejmuje ono etapy od porównywania części w obrębie całości, poprzez porównywanie kilku całości aż do intelektualnego porównywania rzeczy, które nie mieszczą się w obrębie jednej idei. Metoda ta opiera się na założeniu o powiązaniach między elementami rzeczywistości, co uzasadnia porównywanie elementów zarówno w obrębie jednego, jak i różnych rodzajów. Efektem tych porównań jest poznanie całości. Komeński uznawał tę metodę za najwyższą formę pansoficznego poznania, czyli takiego, które ujmuje świat holistycznie, jako całość, i dostrzega w nim harmonię (za: Suchodolski, 1973, s. XLV–XLVI).

Dla dopełnienia całości poglądów Komeńskiego w kwestii sposobów poznania należy wspomnieć o roli, jaką przywiązywał do zdolności rozumienia symboliki i odczytywania symboli. Traktował ją jako środek pozyskania wszechwiedzy utożsamianej z ostateczną mądrością „pojętą na kształt Boski” (Borkowski, 2014: 139). Upatrywał w niej szansy pogłębionego rozwoju człowieka (tamże). Jak wskazuje Heliodor Muszyński (2014: 109), poglądy epistemologiczne Komeńskiego mieszczą się w dwóch kategoriach rozważań. Pierwsza odnosi się do świata jako obiektu poznania, druga zaś dotyczy reguł postępowania badawczego.

Podsumowując poglądy Komeńskiego odnoszące się do sposobów poznania świata i człowieka, należy podkreślić, że nie rozdziela on metod poznania w zależności od jego przedmiotu. Zatem w każdym przypadku poznanie opiera się na tych samych źródłach – rozumowaniu i doświadczeniu. Traktuje je jako powiązany ze sobą układ, w którym każdy z elementów ma istotną rolę do spełnienia w procesie gromadzenia wiedzy. To właśnie wiedza podmiotu, jego zdaniem, określa poziom rozwoju człowieka, a korzystanie z niej pozwala podmiotowi na orientację w świecie i podejmowanie aktywności odpowiadającej wymogom rzeczywistości. Zapewnia to harmonijne współbrzmienie ze światem, które pozwoli na osiągnięcie szczęścia.

Oprócz zagadnienia poznania świata w kręgu zainteresowań Komeńskiego leży kwestia poznania człowieka. Źródłem jego rozumienia czyni naturę; jego zdaniem, analogie do występujących w niej prawideł pozwalają na zrozumienie potrzeb i możliwości człowieka. Ta metoda poznania, zwana synkrytyczną (Sitarska, 2014: 159), polegająca na odkrywaniu analogii między procesami zachodzącymi w naturze a aktywnością podejmowaną przez człowieka, została zastosowana przez samego Komeńskiego. Jest czytelna szczególnie w sposobie argumentacji opracowanych przez niego celów i zasad wychowania, które utożsamiał z kształceniem.

Komeński zdecydowanie jest zwolennikiem wiedzy ogólnej, budowanej w oparciu o poszukiwanie cech wspólnych. Pisząc o gromadzeniu wiedzy o człowieku, Komeński koncentruje się na prawidłowościach ogólnych złożonych na istotę człowieczeństwa. W jego pismach pojawiają się również odniesienia do podmiotowości. Podnosi między innymi kwestię indywidualności człowieka, wskazując na konieczność jej uwzględnienia w wychowaniu, jednak ten aspekt nie stanowił przedmiotu szczególnego zainteresowania Komeńskiego, toteż nie został przez niego rozwinięty. Istotną rolę dla poznawania i zdobywania wiedzy upatruje w kształceniu, które powinno, jego zdaniem, przypadać na okres wczesnych lat życia, z kolei w okresie dorosłości istotne staje się samokształcenie trwające do końca życia. Istotnym jego aspektem jest samopoznanie.

Poglądy Komeńskiego dotyczące sposobów poznania rzeczywistości i człowieka świadczą o niezwyklej dociekliwości tego uczonego. Wielość podejmowanych wątków i osadzenie rozważań w ideach humanizmu sprawia, że jego tezy nie straciły na aktualności do dziś, ich echa odnajdujemy we współczesnej teorii pedagogiki.

Bibliografia

- Borkowski A., *Symbole i symbolika w dziełach Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, seria „Pedagogika”, t. II, 2016, s. 137–143.
- Kubalica T., John Locke i George Berkeley wobec problemu istoty poznania, „IDEA – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych”, XXIV, Białystok 2012.
- Komeński J.A., *Janua linguarum reserata*, 1631; <http://www.literatura.hg.pl/komenski.htm> [dostęp: 29.07.2016].
- Komeński J.A., *Wielka dydaktyka*, Ossolineum, Wrocław 1956.
- Komeński J.A., *Pampaedia*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Muszyński H., *Metodologiczne podstawy twórczości Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska (red.), *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, seria „Pedagogika” t. I, 2014, s. 119–140, s. 93–118.
- Paź B., *Naczelna zasada racjonalizmu. Od Kartezjusza do wczesnego Kanta*, Wydawnictwo Aureus, Kraków, 2007.
- Pavlu J., *Idee Jana Amosa Komeńskiego jako inspiracja dla andragogów*, „Rocznik Andragogiczny”, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-230ad1d7-533944e080a430a6257e1a29/c/Idee_Jana_Amosa_Komenskiego_jako_inspiracja_dla_andragogow.pdf [dostęp: 22.07.2016].
- Tatarkiewicz W., *O niektórych postaciach racjonalizmu XVII i XVIII wieku*, [w:] W. Tatarkiewicz, *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, Warszawa 1971, s. 109–115.
- Sitarska B., *Idee Jana Amosa Komeńskiego wobec współczesnych wyzwań edukacyjnych*, http://www.comenius.uph.edu.pl/images/pliki/artykuly/artykul_2.pdf, [dostęp: 22.07.2016].
- Sitarska B., *Humanizm Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, seria „Pedagogika” t. I, 2014, s. 149–173.
- Sitarska B., *Wychowanie i samowychowanie w myśli filozoficznej Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, seria „Pedagogika” t. I, 2014, s. 119–140.
- Sokołowski W., *Empiryzm*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/e/empiryzm.pdf> [dostęp: 21.07.2016].
- Suchodolski B., *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Pampaedia*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973.
- Suchodolski B., *Wstęp*, [w:] J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, Ossolineum, Wrocław 1956.